

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

КОРУПЦІЯ ЯК СИСТЕМНЕ ЯВИЩЕ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

CORRUPTION AS A SYSTEMIC PHENOMENON IN UKRAINIAN ECONOMICS

У статті проаналізовано суть корупції як системоутворюючого фактора тіньової економіки, досліджено її вплив на соціально-економічну систему суспільства. Виявлено й обґрунтовано причини розвитку та форми прояву корупційно-тіньових відносин, запропоновано алгоритм протидії корупції та тіньовій економіці з боку держави і суспільства. Проведений аналіз дає змогу зробити висновок, що корупційно-тіньові відносини – це системні проблеми розвитку національного господарства, які не тільки є загрозою національній безпеці, але й створюють виникнення мультиплікативного негативного впливу на соціально-економічну систему суспільства.

Ключові слова: корупція, тіньова економіка, корупційно-тіньові відносини, деформація соціально-економічної системи суспільства.

В статті проаналізована сутність корупції як системообразуючого фактора тіньової економіки, исследовано ее влияние на социально-экономическую систему общества. Выявлены и обоснованы причины развития и формы проявления коррупционно-теневых отношений, предложен алгоритм противодействия коррупции и теневой экономике со стороны государства и общества. Проведенный анализ

позволяет сделать вывод, что коррупционно-теневые отношения – это системные проблемы развития национального хозяйства, которые не только являются угрозой национальной безопасности, но и создают возникновение мультипликативного негативного влияния на социально-экономическую систему общества.

Ключевые слова: коррупция, теневая экономика, коррупционно-теневые отношения, деформация социально-экономической системы.

The article analyses the nature of corruption as a system-creating factor of the shadow economy and investigates its influence on the socio-economic system of society. The article sets out and analyses both the causes and the forms of corrupt relationships, and suggests an algorithm for government and society countering such corrupt aspects of the economy. The analysis shows that the shadow relations are a systemic problem in the development of national governance, which threaten not just national security but also create an increasingly negative influence on the socio-economic system of society.

Key words: corruption, shadow economy, corruption-shadow relations, deformation of the socio-economic system in society.

УДК 338.22(477):35.08

П'ясецька-Устич С.В.

к.е.н., доцент,

доцент кафедри економічної теорії

Ужгородський національний університет

Постановка проблеми. Дослідження проблем, пов'язаних із тіньовою економікою і корупцією, займає особливе місце в економічній науці. Це пояснюється масштабністю і водночас складністю в точній оцінці розмірів корупційно-тіньової економічної діяльності. У 2015 р. тіньова економіка в Україні, за різними оцінками, становила від 25% до 58% ВВП. За розрахунками відомого австрійського експерта, професора економіки Ф. Шнайдера, середній рівень тіньової економіки 28 країн – членів ЄС становить 18,3%, у той час як його оцінка для України коливається в діапазоні 46–53% [19].

Корупція означає використання посадовою особою своїх владних повноважень і довірених їй прав із метою особистої вигоди, яка суперечить встановленим правилам (законодавству). Головним стимулом корупції є можливість одержання економічного прибутку, пов'язаного з використанням владних повноважень, а головним стримуючим фактором – ризик викриття і покарання. Згідно з макроекономічними і політекономічними дослідженнями, корупція є суттєвою перешкодою на шляху економічного зростання і розвитку, здатного поставити під загрозу будь-які перетворення.

Аналіз корупції та тіньової економіки в Україні можливий лише на основі чіткої диференціації особливостей цих проблем у вітчизняній економіці. Як правило, поняття «корупція» розглядається як соціально-правове або кримінологічне явище, що охоплює низку злочинів, які базуються на зловживанні державною владою та іншими посадовими повноваженнями для одержання матеріальної та іншої вигоди в особистих інтересах, в інтересах третіх осіб або груп.

Потрібно підкреслити, що корупція широко розповсюджена в державних органах влади, тобто корумпована влада, яка й уповноважена на нормативно-правові ініціативи, повинна боротися з корупцією, будучи сама корумпованою, фактично повинна боротися сама з собою.

Сьогодні очевидно, що корупція проникла практично в усі сфери життя українського суспільства і держави. Але масштаби корупції визначити важко, оскільки вона (як і інші види тіньової економічної діяльності) прихована від офіційного статистичного обліку. Оскільки у державних чиновників більше можливостей приховувати свої правопорушення, ніж у пересічних громадян, корупція

відображена в кримінальній статистиці слабше, ніж інші види злочинів. Окрім того, багато видів корупції навіть не пов'язані напряму з виплатою грошової винагороди, а тому не можуть одержати вартісну оцінку.

У зв'язку з цим оцінки корупції досить умовні, адже корупція є одним із найбільш латентних явищ. Дані ж про виявлені факти корупції свідчать не стільки про масштаби явища, скільки про рівень ефективності правоохоронної системи. Ще менше фактів, коли корупціонери засуджуються до однієї із мір кримінального покарання, у тому числі до позбавлення волі [20]. Слід відмітити, що значна частина звинувачувальних вироків за справами про хабарництво пов'язана з отриманням дійсно дрібних хабарів. А от крупним корупціонерам частіше за все вдається ухилитися від правосуддя.

Загальновідомо, що після розпаду СРСР чиновницький апарат України не тільки не зменшився, а, навпаки, зріс. Досягнення інформаційних технологій дають змогу суттєво автоматизувати роботу державного апарату, однак усі розмови про скорочення кількості чиновників в Україні закінчуються тим, що з'являються нові міністерства, відомства і нові чиновники. З 1992 р. по теперішній час кількість чиновників зросла з 60 до понад 300 тис. осіб, у чий владі «дати» чи «не дати», вирішити або не вирішити те чи інше питання. У зв'язку з домінуванням механізмів локального корпоративного (монополістичного) регулювання бюрократія отримує особливі можливості визначати умови діяльності комерційних структур. Платою бюрократії за забезпечення комерційним структурам сприятливих умов господарювання стає хабар.

За роки побудови ринкової системи господарювання в економіці України відбулися глибокі структурні зміни, які сприяли значному розширенню тіньової і кримінальної економіки, зростанню корупції та незаконному вивозу капіталу з країни [5; 7]. Певною мірою це стало наслідком того, що була втрачена ефективна система політичних, організаційних, адміністративних та економічних заходів протидії тіньовій економіці та структурні зміни, які відбуваються в системі органів державного управління, у тому числі в правоохоронних органах, які повинні посилити свою діяльність у сфері боротьби з економічною злочинністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом тривалого періоду корупція не розглядалася як самостійний об'єкт дослідження економічної науки, її вивчення відбувалося лише в рамках аналізу тіньової економіки. Теоретичні основи дослідження тіньової економіки закладені в 70-х роках ХХ ст. у працях Г. Беккера, Дж. Гелбрайта, Л. Лавруша, Г. Мюрдаля, Л. Туроу, Ф. Хайєка та ін. У подальшому дослідженням тіньової економіки займалися Дж. Гершуні, Л. Мантовані, С.Х. Беркетт, Ф. Шнайдер, Е. де Сото, Е. Фейг [12; 17; 19].

Суттєвий внесок у дослідження тіньової економіки зробили Т.А. Агапова, В.О. Ісправніков [4], Т.І. Корягіна, М.М. Пилипенко, С.П. Юхачов, С.М. Єрмаков [3] та ін.

Питанням боротьби з корупційним складником тіньових економічних відносин присвячено праці Дж. Джонса, Д. Кауфмана, Ж.-Ж. Лаффона, С. Роуз-Аккерман, Дж. Хеллмана, М. Філпа, В. Танзі, Е. де Сото [8; 11№ 12] та ін.

Аналізу тіньової економіки та проблем детінізації присвячені численні публікації вітчизняних учених, таких як: А. Базилюк, З. Варналій [2; 9], В. Гончарова, І. Мазур [6], О. Турчинов, В. Предборський [7], Т. Тищук, Ю. Харазішвілі, М. Фоміна [5; 10] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є спроба аналізу особливостей прояву корупційно-тіньових процесів у сучасній українській економіці. Науковий інтерес до цієї проблеми визначається наявністю глибоких системних економічних і соціальних конфліктів у розвитку українського суспільства і держави на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Масштаби тіньового сектору економіки України, а також рівень корупції в різних її галузях сьогодні стали одним із найсерйозніших факторів, які перешкоджають успішному розвитку нашої країни, її інтеграції у світовий економічний простір і входженню в різноманітні міжнародні економічні організації й об'єднання.

Інституціональний підхід, заснований на трансакційному аналізі тіньової економіки, дає змогу звернути увагу на причини, які не розглядаються в рамках традиційного *mainstream*. Особлива увага приділяється зв'язку між «правилами гри», які визначають і обмежують господарську діяльність людини, і процесом економічного розвитку. Так, якщо неокласична теорія, аналізуючи процес розвитку, вузько визначає виробництво, розглядаючи його як систему, що пов'язує затрати ресурсів (землі, робочої сили, капіталу) і виробничу технологію з випуском товарів і послуг, то трансакційний підхід розширює ці базисні положення, звертаючи увагу на зворотні зв'язки між економікою та інститутами, які визначають «правила гри» в економічному обміні, які приводять у кінцевому результаті до зменшення ступеню невизначеності для економічних агентів і мінімізації, таким чином, витрат обміну [6].

Очевидно, що всі економічні агенти є «гравцями» формального сектору економіки, коли їхні дії відповідають установленим «правилам гри» і захищені ними. І навпаки, коли ці правила не дотримуються, їх слід розглядати як «гравців» тіньового сектору економіки. Іншими словами, прихильність до встановлених правил є першочерговим критерієм участі в «законній» економіці, у той час як недотримання або відхилення від

установлених правил є критерієм участі в тіньовій економіці. Використовуючи цей критерій як основу для системи класифікації, Едгар Файг, професор економіки в Університеті Вісконсін – Медісон, запропонував розглядати чотири типи підпільної економічної діяльності: нелегальна, неповідомлена, незареєстрована і неформальна [17].

Необхідно відзначити, що в науковому економічному обігу пропонується багато назв тіньової економіки: власне тіньова (shadow), секретна (subterranean), прихована (hidden), сіра (gray), таємна (clandestine), нелегальна (illegal), неповідомлена (unreported), незареєстрована (unrecorded), друга (second), паралельна (parallel), чорна (black) і т. д., що повною мірою підтверджує існуючі проблеми, пов'язані з її оцінкою [13; 17].

Уся діяльність суб'єктів тіньової економіки направлена на одержання прибутку за рахунок обмеження інтересів будь-якого із суб'єктів економічних відносин, що веде до неминучого зростання трансакційних витрат. Закономірним наслідком цього є перерозподіл доходів від сфери матеріального виробництва у сферу обігу, що руйнівним чином впливає на ефективність виробництва, а в результаті спричиняє зростання сукупних витрат суспільства.

Одним із найбільш розповсюджених напрямів корупційного збагачення для бюрократії, особливо для верхівки політичної еліти, є державні витрати, які знаходяться в їхньому розпорядженні. Крім цього, з метою збагачення бюрократичний апарат часто використовує свої владні повноваження або адміністративний ресурс під час реалізації інвестиційних проектів, проведенні державних закупівель, а також за допомогою створення різноманітних позабюджетних фондів [11].

Серед інших сфер, найбільш прибуткових із точки зору корупції, слід виділити: надання податкових пільг; продаж сировинних товарів за цінами, нижчими за ринкові; районування, оскільки воно впливає на вартість землі; видобування природних ресурсів; продаж державних актів, особливо приватизацію державних підприємств; надання монопольних прав на певний вид комерційної діяльності (особливо експортно-імпоротної); контроль над тіньовим сектором економіки і нелегальним бізнесом (вимагання, захист від переслідування, звільнення від конкурентів і т. д.); призначення на відповідальні посади в органах державної влади; непотизм.

У межах раціоналістичного підходу до дослідження корупції наводиться основний аргумент, що індивід зважає всі витрати і блага від своїх злочинних дій і вирішує йти на злочин, якщо очікувана корисність подібних дій вища, ніж якби він залишився законослухняним і витратив свій час і ресурси іншим чином. Очевидно, що саме посередництвом упровадження своїх представників

різного рівня у підприємницькій структурі державна бюрократія може розраховувати на стійкість свого привілейованого становища, а це, своєю чергою, неминуче призводить до корумпованості [16].

Отже, корупція існує постільки, оскільки посадова особа може розпоряджатися не належними їй ресурсами шляхом прийняття чи неприйняття тих чи інших рішень. Посадова особа зобов'язана прийняти рішення виходячи із цілей, установлених нормами права. Однак посадова особа нерідко переслідує свої власні інтереси. Корупція супроводжує тією чи іншою мірою бюрократію практично в будь-якій країні. «Стимули до корупції існують тому, що державні чиновники наділені владою розподіляти вигоди і нав'язувати важкий тягар» [1].

Корупційний дохід перерозподіляється між посадовими особами залежно від їх функцій і місця в бюрократичній ієрархії. Частина корупційного доходу поступає носіям функцій контролю або керівництва, у тому числі і політичного.

Економічний тягар корупції не вичерпується додатковими витратами для основних економічних суб'єктів, вони переносяться на ціни товарів і послуг для всього населення. Саме тому корупційний дохід бюрократії стягується з усього населення і перетворюється на особливу статусну економічну ренту. За високого рівня вилучення ресурсів економіки на користь бюрократії виникає модель економіки, орієнтованої на вилучення економічної ренти.

На думку перуанського вченого Е. де Сото, тіньова економіка – це «притулок для тих, для кого витрати дотримання існуючих законів при веденні звичайної господарської діяльності, тобто трансакційні витрати, перевищують вигоди від досягнення своїх цілей» [12, с. 25].

Подібна ситуація характерна як для країн з економікою, що розвивається, так і з перехідною економікою, де високі трансакційні витрати ведення бізнесу неминуче приводять до зростання тіньового сектору.

Високі трансакційні витрати функціонування економічної системи і значний тіньовий сектор викликають величезні витрати економічного потенціалу і ресурсів «впусту». Виникає явище, яке Е. де Сото назвав «мертвим капіталом». За розрахунками вченого, бідні верстви населення в країнах «третього світу» і колишніх комуністичних країнах володіють незареєстрованим майном на суму не менш як 9,3 трлн. дол. [12, с. 194]. Цей капітал лежить мертвим тягарем, тому що особи, які ним володіють або користуються, не захищені офіційним правом приватної власності, яке б дало їм змогу використати ці активи якості «продуктивних економічних засобів», наприклад як заставу для одержання кредиту, необхідного для того, щоб відкрити або розширити бізнес.

Розвиток тіньової економіки значною мірою визначається масштабами корупційної діяльності, яка набула в Україні небаченого розмаху як на рівні держави, так і на рівні окремих галузей і регіонів. Тіньова економічна діяльність створює реальні загрози економічній та національній безпеці України, оскільки видозмінює найважливіші якісні характеристики економічної системи, вступає у суперечність із здатністю держави підтримувати нормальні економічні умови, що перешкоджає реалізації державних інтересів і пріоритетів економічного і соціального розвитку суспільства.

Фактори, які сприяють розвитку корупційно-тіньових відносин у сучасній Україні:

1. Фінансово-економічні:

- несправедливий первинний розподіл капіталу: тіньовий сектор забезпечує перерозподіл ВВП (рано чи пізно Україна змушена буде вирішити проблему грабіжницької приватизації й олігархічного капіталу – мова йде не про «розкуркулювання олігархів», а про відновлення справедливості в розподілі національного багатства і втраченої громадянами особистої і суспільної власності);

- недосконалість податкової системи: до цього часу в Україні стягується в бюджет і держфонди значна частина ВВП, яка потім розкрадається;

- триваючі на протязі багатьох років широкомасштабні розкрадання бюджетних коштів (за експертними оцінками, розкрадається і відмивається через тіньову економіку від 10% до 20% усіх фінансових ресурсів, які виділяються на реалізацію державних програм і проектів, а також прибутків держпідприємств);

- відсутність державної системної політики економічного і соціального стимулювання виходу підприємств із тіні (заміна такої політики гучними кампаніями призводить лише до зростання корупції);

- архаїчна структура фінансів (сьогодні грошові засоби, які знаходяться в обігу у тіньовій економіці поза українськими банками – готівка у гривнях та іноземній валюті та безготівкові кошти закордоном, – складають, за експертними оцінками, астрономічну суму, приблизно рівну всій грошовій масі M2).

2. Правові:

- суттєві суперечності і прогалини в законодавстві, які сприяють безвідповідальності у нелегальній діяльності, за надмірного регулювання відкритої ділової активності;

- значною мірою корумпована система правоохоронних і судових органів (тіньова економіка породжує корупцію, а корупція, своєю чергою, створює основу для розвитку тіньової економіки);

- незахищеність відкритого ефективного приватного бізнесу від свавілля чиновників, «правоохоронного терору», посягань криміналу та рейдерства олігархів.

3. Адміністративні:

- відсутність ефективної державної вертикалі управління, яка б охоплювала всі сфери економіки по всій території України і була направлена не на «освоєння» бюджету і не на пряме втручання в економіку, а на ефективний розвиток бізнесу;

- заборонне, каральне адміністрування: надмірні формальні адміністративні бар'єри, які перешкоджають розвитку легального бізнесу, націленість бюрократії на негатив, а не на позитив;

- безвідповідальність і некомпетентність державного управлінського апарату, відсутність залежності оплати праці чиновника від конкретних результатів його праці для розвитку відкритих ринкових відносин в економіці.

4. Суспільно-політичні відносини:

- невпевненість більшості підприємців у стабільності ринкового економічного курсу держави внаслідок відсутності чіткої стратегії розвитку і посилення прямої участі держави в економіці;

- соціальна і політична незахищеність більшості населення: держава відділила себе безвідповідальністю від громадян, а громадяни у відповідь не вважають себе зобов'язаними перед такою державою;

- деградація культури, моралі, пропаганда культу криміналітету і вседозволеності, відсутність системи виховання підростаючого покоління.

Проблема значної тіньової економіки і масової корупції стала для України важкою системною проблемою національної безпеки, вирішити яку можливо лише шляхом реалізації широкого цілеспрямованого комплексу заходів у всіх сферах діяльності держави і суспільства, спільними зусиллями держави і суспільства.

Україна залишається системно корумпованою. Корупцією в Україні охоплені всі без винятку публічні інститути та сектори, причому як на національному, так і на регіональному рівнях.

Антикорупційна політика української влади підміняється імітацією. Незважаючи на зміну політичних партій при владі і посилення вимог міжнародних партнерів до України виконувати взяті на себе зобов'язання у сфері боротьби з корупцією, продовжуємо спостерігати відсутність політичної волі до реальних змін.

Розв'язанню цієї проблеми сприятиме лише докорінна зміна політичного устрою держави та стійкий запит до змін із боку суспільства. Під час проведення реформ важливим та актуальним для України міг би стати позитивний досвід інших країн.

Перспективними напрямками боротьби з корупцією в Україні є:

- ліквідація економічного підґрунтя для корупції шляхом зниження ролі держави в економіці загалом та впливу чиновників на ухвалення економічних рішень і їх втручання в економічну діяльність підприємств;

- не тільки створення, але й ефективна діяльність соціального антикорупційного органу, який буде займатися розслідуванням і притягненням до відповідальності корумпованих чиновників;
- публічне розслідування резонансних корупційних справ;
- позбавлення імунітету (у державі не повинно бути осіб, які б не відповідали за вчинені порушення). Найбільша кількість корупційних злочинів і в найбільших масштабах має місце саме на найвищому державному рівні;
- моніторинг доходів і витрат чиновників та членів їх сімей;
- гармонізація антикорупційного законодавства до світових стандартів;
- встановлення відповідності для осіб, що пропонують хабар і запровадження реєстру корумпованих фірм;
- запровадження владного контролю відносин між владою, бюрократією та бізнесом;
- посилення відповідальності за вчинення корупційних дій;
- забезпечення правових, інституційних, моральних та інших умов для формування здорової атмосфери в органах влади.

Висновки з проведеного дослідження.

Корупція, яка в Україні набула загрозливих масштабів, руйнує соціально-економічну систему зсередини страшніше за зовнішню агресію. Породжувана нею тотальна недовіра мільйонів громадян до влади, правоохоронних органів і судів в Україні яскраво ілюструє, чим закінчується ситуація, коли матеріальні інтереси значать більше, ніж закон, коли винні у скоєнні злочину звільняються від відповідальності. Безкарність злочинців у середовищі вищих посадових осіб є поживним ґрунтом корупції, що пронизала всі гілки влади згори донизу. На сьогодні корупція в державі, яка веде оборонну війну, стала однією з головних загроз національній безпеці України.

Активному поширенню корупції сприяють такі фактори:

- недосконалість правового поля, яке не спрямоване на боротьбу з причинами корупції;
- недостатня відповідальність чиновників за вчинення протиправних дій;
- монополізація бізнесу – олігархічні клани перерозподіляють між собою бізнес-ресурси й усувають здорову конкуренцію та прозорість;
- незахищеність прав власності;
- окупація бізнесу корумпованою бюрократією;
- толерантне ставлення до корупції з боку громадськості;
- неефективна система боротьби з корупцією – джерелом корупції в Україні є вже сама боротьба з корупцією.

Очевидно, що корупція як системне явище потребує, відповідно, і системних засобів протидії. Саме на це повинні бути спрямовані зусилля і законодавчі ініціативи прогресивної частини суспільства та депутатського корпусу. Чинне антикорупційне законодавство передбачає адекватні заходи протидії злочинності, але при цьому ним не забезпечено головне – невідворотність покарання для корупціонерів починаючи з верхівки «піраміди».

Корупція є соціально-економічним явищем, похідною стану економічного, політичного і культурного життя в країні. У зв'язку з розвитком трансформаційних процесів корупція стала системним фактором розвитку, що веде до поглиблення соціально-економічної кризи. Корупція має не тільки економічний, але й соціальний характер, тому що виникає в результаті формування неформальних соціальних зв'язків [11].

Корупційно-тіньові відносини – це системне явище господарювання асоціальної природи з різного роду інтенсивності соціальної небезпеки, вони є формою кризи державного управління економікою і виявляються у розвитку дисфункціональності останнього. Варто зазначити, що всі ланки тіньової економіки є не просто окремими зонами кризового управління, а утворюють саме асоціальну систему тіньової економіки з органічно пов'язаними внутрішніми механізмами. Таким чином, аналіз корупційно-тіньових відносин має велике значення для розуміння закономірностей механізмів суспільного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Аккерман С.Р. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы. / С.Р. Аккерман ; пер. с англ. О. Алякринского. – М. : Логос, 2010. – С. 39.
2. Варналії З.С. Теоретичні засади детінізації економіки України / З.С. Варналії // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2014. – № 1. – С. 46–51.
3. Ечмаков С.М. Теневая экономика: анализ и моделирование / С.М. Ечмаков. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 408 с.
4. Іванов Ю.Б. Тіньова економіка в контексті кризи державного управління. / Ю.Б. Іванов // Проблеми економіки. – 2010. – № 4. – С. 21–24.
5. Исправников В.О. Теневая экономика : [науч.-метод. пособ. для студ. эк. фак-в] / В.О. Исправников. – М. : Инфра, 2007. – 321 с.
6. Корупція і тіньова економіка: політекономічний аспект : [монографія] / М.В. Фоміна, В.В. Приходько, М.Г. Каптуренко [та ін.] ; кер. авт. кол. і наук. ред. М.В. Фоміна. – Донецьк : Дон НУЕТ, 2012. – 333 с.
7. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження : [монографія] / Кер. авт. кол. доц. І.О. Ревак. – Львів : Львівський ДУВС, 2011. – 220 с.
8. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика : [монографія] / І.І. Мазур. – К. : Київський університет, 2008. – 239 с.

9. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів / В.А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.
10. Пустовіт Р.Ф. Інституціональні фактори клептократичної економіки / Р.Ф. Пустовіт // Економіка України. – 2015. – № 12. – С. 26–38.
11. Роуз-Аккерман С. Коррупція и государство: Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман. – М. : Логос, 2003. – 356 с.
12. Сото де Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото. – М. : Catallaху, 1995. – 249 с.
13. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / За ред. З.С. Варналія. – К. : НІСД, 2006. – 576 с.
14. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання : аналітична доповідь / Т.А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов [та ін.] ; за заг. ред. Я.М. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.
15. Фоміна М.В. Корупційно-тіньові відносини: політекономічний аспект / М.В. Фоміна // Економічний нобелівський вісник. – 2014. – № 1(7). – С. 471–478.
16. Alatas S.H. Corruption: its Nature, Causes and Consequences. Aldcrshot: Avebury, 1990. Ch.1.
17. Feige E.L. Undegraund Activity and Institutional Change: Productive, Protective, and Predatory Behavior in Trasiition Economies. In Nelson, Tilley, Walker (ads) Transforming Post-Communist Political Economies. National Academe Press, Washington D.C.? 1997 – P. 19–34.
18. Sanjeev C., Davoodi H., Alonso-Terme R. Does Corruption Affect Income Inequality and Poverty? // IMF Working Paper 76, 1998.
19. The Shadow Economy in Europe. 2013 / K. Scheider, Ph.D. // ATKearney. Johmannes Kepler / Universitat Linc. JKU. 2013.
20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.transparency.org. або www.ti-ukraine.org.